

JACEK WOŹNY

Uniwersytet Kazimierza Wielkiego, Bydgoszcz

**Rzeki w narracji historycznej.
Uwagi na marginesie książki
Piotra Piętkowskiego *Rzeki pomorskie
w świetle źródeł historycznych i archeologicznych
do końca XII wieku*, Wrocław 2017**

Książka Piotra Piętkowskiego poświęcona jest problematyce rzek pomorskich w świetle źródeł historycznych i archeologicznych do końca XII wieku. Zyskała bardzo przychylne opinie profesorów, polecających jej wydanie drukiem. W tej formie zrealizowany został bowiem nowatorski zamysł Autora, aby uczynić z rzek pomorskich główną oś narracji o przeszłości tego regionu (prof. Krzysztof Jaworski). Monografia Piętkowskiego stała się ponadto świadectwem wkroczenia w świat mediewistyki pomorskiej nowego pokolenia badaczy, którzy kontynuują studia dawnych Mistrzów i za kilka lat będą dyktowali nowe trendy w nauce (prof. Błażej Stanisławski). Po zapoznaniu się z treścią prezentowanej książki przyłączyć można się do powyższych opinii, polecając ją zarówno historykom, jak też archeologom. Szczególny szacunek dla środowiska naukowego Uniwersytetu Wrocławskiego budzi fakt, że monografia Piętkowskiego jest wzbogaconą wersją jego pracy magisterskiej, obronionej w Instytucie Archeologii UW. Wynika z tego jednak również uogólniony charakter metod badawczych, analiz i wniosków prezentowanych przez tego Autora, godnych uzupełnienia lub poszerzenia w warstwie metodologicznej.

Tekst książki posiada jasną i zwięzłą strukturę, obejmującą trzy główne rozdziały, uzupełnione wstępem i podsumowaniem, wykazem

skrótów, bibliografią, indeksem nazw geograficznych, osobistą dedykacją Autora oraz streszczeniem w języku niemieckim. Nieco ponad 100-stronicowa publikacja zarysowuje w oryginalny sposób istotne problemy związane z rolą pomorskiej sieci hydrograficznej w badaniach historyków i archeologów. Książka Piętkowskiego składa się z dwóch części: historycznej i archeologicznej. W pierwszej przedstawione zostały świadectwa pisane oraz badania mediewistyczne, które odnoszą się bezpośrednio lub pośrednio do rzek pomorskich, ich roli komunikacyjnej, gospodarczej, społecznej czy militarnej. Podzielona jest na trzy podrozdziały. Pierwszy z nich zawiera najdawniejsze wzmianki o rzekach na obszarze Pomorza, pochodzące ze źródeł pisanych, sięgając czasów antycznych. Wspomina się antyczne dzieła Pomponiusza Meli, Pliniusza Starszego, Tacyty, Ptolemeusza i Jordanesa, jak również wczesnośredniowieczne przekazy, zawarte m.in. w kronice Anonima tzw. Galla, kronice Thietmara czy *Kronice polskiej Mistrza Wincentego Kadłubka*. Drugi podrozdział dotyczy występowania poświadczeń cieków wodnych w źródłach narracyjnych, powstałych do przełomu XII i XIII wieku. Trzeci ukazuje wzmianki o wodach płynących na Pomorzu zawarte w dokumentach z tego samego okresu. Obszerna prezentacja edycji źródłowych w bibliografii książki dowodzi, że wykorzystany został reprezentatywny zespół informacji historycznych, włącznie z pomorskimi kodeksami dyplomatycznymi oraz niezbędnymi tomami *Pommersches Urkundenbuch*. Druga główna część książki Piętkowskiego ma charakter archeologiczny i przedstawia stan dyskusji nad źródłami materialnymi. W kolejnych podrozdziałach omówiono: osadnictwo, transport rzeczny oraz jego infrastrukturę, rybołówstwo, szlaki handlowe, a także symboliczne znaczenie wód płynących i stojących. Całość analiz zamyka próba syntetycznego scharakteryzowania roli i znaczenia rzek dla społeczności pomorskich do XII wieku.

Z powodu zwartej struktury recenzowanej publikacji wskazane zostały w niej jedynie najważniejsze wiadomości dotyczące hydrografii pomorskiej, uwzględniające najnowsze badania i odkrycia archeologiczne, jak np. sanktuaria „wyspowe”, włącznie z najbardziej znanymi stanowiskami z miejscowości Żółte i Nętno na Pomorzu Zachodnim. Poszerzenie zagadnień zasygnalizowanych przez Piętkowskiego dotyczyć powinno przede wszystkim warstwy metodologicznej, której recenzowana książka poświęca stosunkowo mniej miejsca. Autor zaznacza, że większość tradycyjnych ujęć traktuje rzeki jako elemen-

ty delimitujące podejmowane tematy historyczne lub archeologiczne, stosunkowo rzadko natomiast rzeki i dorzecza stają się przedmiotem głębszych refleksji badawczych. Podkreślić w tym miejscu należy opinię Jerzego Topolskiego, że tłumaczenie losów państwa czy regionu jego położeniem geograficznym czy charakteru gospodarki cechami środowiska naturalnego jest zupełnie nieuprawnioną grą. Konkretnie elementy przestrzeni mogą być na tyle wyraziste, że człowiek w znacznej liczbie przypadków weźmie je pod uwagę, jak np. wykorzystanie rzeki jako drogi wodnej. Presja jednak nie ma charakteru deterministycznego, ponieważ przestrzeń nie „działa”, lecz jest¹.

Jak zauważyli Marek Konopka i Sławomir Żółkowski, „w każdej pracy poświęconej pradziejom niezbędne jest przyjęcie dwóch elementów wyraźnie wytyczających zakres badań. Są to chronologia źródeł oraz obszar ich występowania, na ogół zawężony do jednostki fizjograficznej różnej skali. W odniesieniu do ostatniego tysiąclecia, terytorium określa na ogół czynnik kulturowy. Może to być jednostka plemienna, książecka dzielnica czy ziemia, która zyskała wskutek współgrania różnych czynników granice historyczne widoczne nawet wówczas, gdy współczesne granice administracyjne wytyczone są zgoła odmiennie. W odniesieniu do pradziejów natomiast, wszelkie aktualne jednostki administracyjne, np. gmina czy powiat, są całkowicie nieadekwatne (...). Dlatego też dorzecza rzek są doskonałym wyznacznikiem terenu występowania różnego rodzaju jednostek kulturowych w pradziejach (...). Na ziemiach polskich niemal wszystkie zjawiska kulturowe (...) związane były z dorzeczami dwóch wielkich rzek – Wisły i Odry, lub z pomniejszych obszarami dorzeczy ich dopływów, a następnie cieków zasilających te dopływy”².

Do prekursorskich polskich opracowań rozpatrujących znaleziska archeologiczne w kontekście rzek i dorzeczy należą dwie monografie poświęcone Wiśle i Odrze. W latach 30. XX wieku Józef Kostrzewski opublikował w „Przeglądzie Archeologicznym” artykuł na

---

¹ J. Topolski, *Jak się pisze i rozumie historię. Tajemnice narracji historycznej*, Warszawa 1996, s. 154.

² M. Konopka, S. Żółkowski, *Archeologiczne Zdjęcie Polski w dolinach rzek*, „Rzeki” T. 5: 1996, s. 183.

temat roli Wisły w pradziejach³, ilustrowany mapami ukazującymi rozmieszczenie znalezisk z różnych okresów w dorzeczu Wisły. Trafnie przedstawione zostały przykłady wykorzystywania tej rzeki przez ludność kultury ceramiki wstęgowej, poszukującą najlepszych gleb uprawnych, zakładającą swoje osiedla wyspowo, na czarnoziemach kujawskich i lessach małopolskich. Także w późniejszych epokach, gdy rozwijały się dalekosiężne kontakty handlowe, znajdujemy ich odzwierciedlenie na obszarze dorzecza Wisły. W okresie rzymskim skupienia znalezisk skarbów monetarnych znad Wisły i jej dopływów wiążą się w pewnej mierze z przebiegiem szlaku bursztynowego⁴. Podobne obserwacje poczynił Bogdan Kostrzewski w artykule poświęconym znaczeniu Odry w pradziejach⁵. Pierwsze ślady wymiany handlowej wzdłuż Odry związane są ze znaleziskami narzędzi kamiennych z obsydianu węgierskiego oraz muszli *Spondylus* z regionu śródziemnomorskiego. Z południa Europy pochodzą wyroby miedziane znajdowane nad Odrą, Wartą i Notecią. Mniej wyraźna jest rola Odry jako szlaku handlowego w okresie wpływów rzymskich, ponieważ główny trakt bursztynowy prowadził przez ziemie Polski środkowej. Intensywność użytkowania odrzańskiej drogi wodnej ilustruje największe w skali Polski skupisko łodzi-dłubanek, zwłaszcza w jej górnym i środkowym biegu. Zabytki archeologiczne dokumentują wielką rolę Odry w przeszłości, a jednocześnie wskazują jej trwałą potencjał komunikacyjny⁶.

Prace Józefa Kostrzewskiego i Bogdana Kostrzewskiego dotyczyły głównie analiz makroregionalnych. Od lat 50. XX wieku ukazały się liczne publikacje poświęcone innym rzekom, międzyrzeczom i dorzeczom na ziemiach polskich. Są one dość rzadkie w przypadku najdawniejszych okresów epoki kamienia, jak np. monografia Zofii Sulgostowskiej o prehistorii międzyrzecza Wisły, Niemna i Dniestru u schyłku

---

³J. Kostrzewski, *Rola Wisły w czasach przedhistorycznych*, „Przegląd Archeologiczny” T. 4: 1933.

⁴M. Konopka, S. Żółkowski, op. cit., s. 183–184.

⁵B. Kostrzewski, *Znaczenie Odry w pradziejach*, „Przegląd Archeologiczny” T. 8: 1948–1949, s. 248–299.

⁶W. Filipowiak, *Z najstarszych dziejów Odry jako szlaku komunikacyjnego i handlowego*, „Rzeki” T. 1: 1992, s. 65–81.

plejstocenu⁷ czy książka Hanny Więckowskiej poświęcona osadnictwu późnopaleolitycznemu i mezolitycznemu nad dolną Narwią⁸. Dla mezolitu pomorskiego relacje między osadnictwem a hydrografią uwzględnił Zbigniew Bagniewski, opisujący rozwój społeczności myśliwsko-rybackich południowej części Pojezierza Kaszubskiego⁹. Rzeki stanowiły też punkt odniesienia dla analiz osadniczych w obrębie neolitu, m.in. Jadwiga Bukowska-Gedigowa opisała rozwój kultury pucharów lejkowatych w dorzeczu górnej Odry¹⁰, Andrzej Pelisiak stworzył studium tej samej kultury w dorzeczu Grabi¹¹, a Włodzimierz Rączkowski przygotował monografię kultur neolitycznych na Pojezierzu Krajeńskim¹². Szersze odnośnienie tematyki archeologicznej do zlewni rzek występuje w badaniach nad epoką brązu i wczesną epoką żelaza. Przykładami analiz zjawisk kulturowych w skali międzyrzeczy są np. książki Jadwigi Chudziakowej o kulturze łużyckiej na terenie międzyrzecza Wisły, Drwęcy i Osy¹³, Jana Dąbrowskiego o zabytkach metalowych z epoki brązu między dolną Wisłą a Niemnem¹⁴, Jacka Miśkiewicza o kulturze łużyckiej w międzyrzeczu Pilicy i środkowej Wisły¹⁵ oraz Zbigniewa Bukowskiego o przebiegu szlaku z wczesnej epoki brązu w międzyrzeczu Łaby i Wisły¹⁶. Wiele innych publikacji rozpatruje problematy-

---

⁷ Z. Sulgostowska, *Prehistoria międzyrzecza Wisły, Niemna i Dniestru u schyłku plejstocenu*, Warszawa 1989.

⁸ H. Więckowska, *Osadnictwo późnopaleolityczne i mezolityczne nad dolną Narwią*, Wrocław 1989.

⁹ Z. Bagniewski, *Mezolityczne społeczności myśliwsko-rybackie południowej części Pojezierza Kaszubskiego*, Wrocław 1987.

¹⁰ J. Bukowska-Gedigowa, *Kultura pucharów lejkowatych w dorzeczu górnej Odry*, „Przegląd Archeologiczny” T. 23: 1975, s. 83–186.

¹¹ A. Pelisiak, *Kultura pucharów lejkowatych w dorzeczu Grabi: terytorium eksploatowane przez osadę*, „Archeologia Polski” T. 36: 1991, s. 73–92.

¹² W. Rączkowski, *Kultury neolityczne na Pojezierzu Krajeńskim*, Poznań 1987.

¹³ J. Chudziakowa, *Kultura łużycka na terenie międzyrzecza Wisły, Drwęcy i Osy*, Warszawa – Poznań 1974.

¹⁴ J. Dąbrowski, *Zabytki metalowe epoki brązu między dolną Wisłą a Niemnem*, Wrocław – Warszawa – Kraków 1968.

¹⁵ J. Miśkiewicz, *Kultura łużycka w międzyrzeczu Pilicy i środkowej Wisły*, „Materiały Starożytne” T. 11: 1968, s. 129–208.

¹⁶ Z. Bukowski, *Tak zwany szlak bursztynowy z wczesnej epoki żelaza w międzyrzeczu Łaby i Wisły w świetle skarbów z importami i bursztynem*, w: *Miscelanea archaeologica*

kę epoki brązu w określonych zlewniach: uzbrojenie ludności kultury łużyckiej w dorzeczu Odry i Wisły¹⁷, grupę tarnobrzeską nad środkowym Sanem i dolnym Wisłokiem¹⁸, początki kultury łużyckiej w dorzeczu górnej Wisły¹⁹, zasiedlenie od środkowego okresu epoki brązu w dorzeczu Obry²⁰ czy najstarsze znaleziska przedmiotów żelaznych w dorzeczu Odry i Wisły²¹.

Prace archeologiczne z zakresu późnej starożytności przyjmują głównie wielkie regiony geograficzne jako zakres przestrzenny, jednak sięgają także do skali dorzeczy. Grzegorz Domański przygotował m.in. studia z dziejów środkowego Nadodrza w III–I wieku p.n.e.²². Kazimierz Godłowski opracował zagadnienie stosunków społecznych w okresie późnolateńskim i rzymskim w dorzeczu Odry i Wisły²³. Tadeusz Grabarczyk scharakteryzował dzieje kultury wielbarskiej na Pojezierzach Krajeńskim i Kaszubskim²⁴. Henryk Machajewski przedstawił grupę dębczyńską w dorzeczu Parsęty²⁵. Na tym tle rzadziej spotykane są analizy problematyki wczesnośredniowiecznej w obrębie sieci hydrograficznej. Ryszard Mazurowski uwzględnił niektóre zagadnienia

---

Thadaeo Malinowski dedicata quae Franciscus Rożnowski redigendum curavit, Słupsk – Poznań 1993, s. 73–93.

¹⁷J. Fogel, *Studia nad uzbrojeniem ludności kultury łużyckiej w dorzeczu Odry i Wisły – broń zaczepna*, Poznań 1977.

¹⁸S. Czopek, *Grupa tarnobrzeska nad środkowym Sanem i dolnym Wisłokiem. Studium osadniczo-kulturowe*, Rzeszów 1996.

¹⁹A. Żaki, *Początki rozwoju kultury łużyckiej w dorzeczu górnej Wisły*, „Rocznik UMCS” T. 3: 1950.

²⁰S. Kurnatowski, *Uwagi o kształtowaniu się stref zasiedlenia dorzecza Obry w czasie od środkowego okresu epoki brązu do późnego średniowiecza*, „Archeologia Polski” T. 8: 1963, z. 2, s. 181–221.

²¹Z. Bukowski, *Najstarsze znaleziska przedmiotów żelaznych w Środkowej Europie a początki metalurgii żelaza w kulturze łużyckiej w dorzeczu Odry i Wisły*, „Archeologia Polski” T. 26: 1982, s. 321–401.

²²G. Domański, *Studia z dziejów środkowego Nadodrza w III–I wieku p.n.e.*, Wrocław 1975.

²³K. Godłowski, *Studia nad stosunkami społecznymi w okresie późnolateńskim i rzymskim w dorzeczu Odry i Wisły. Próba interpretacji cmentarzysk*, Warszawa – Wrocław 1960.

²⁴T. Grabarczyk, *Kultura wielbarska na Pojezierzu Krajeńskim i Kaszubskim*, Łódź 1997.

²⁵H. Machajewski, *Z badań nad chronologią dębczyńskiej grupy kulturowej w dorzeczu Parsęty*, Poznań 1992.

osadnicze rejonu Jeziora Pakoskiego²⁶. Elżbieta Dąbrowska stworzyła monografię wielkich grodów dorzecza górnej Wisły w VII–X wieku²⁷. Zofia Hilczerówna opisała dorzecze górnej i środkowej Obry od VI do początku XI wieku²⁸. Stefan Nosek zebrał materiały do badań nad historią starożytną i wczesnośredniowieczną międzyrzecza Wisły i Bugu²⁹. Archeologia historyczna ziem polskich sięga natomiast do regionalnych tradycji kulturowych, omawiając długotrwałe przemiany na obszarach makro- i mezoregionów, takich jak Małopolska³⁰, Wielkopolska³¹, Mazowsze i Podlasie³², Opolszczyzna³³ lub Pomorze³⁴.

Przyjmując, że obszar kulturowy jest funkcjonalnie określoną przestrzenią, będącą przedmiotem intensywnych i długotrwałych interakcji między skupionym na niej zespołem przyrodniczych, materialnych i estetycznych wartości a konkretną społecznością, należy stwierdzić, iż rzeka z całą pewnością należy do tak pojmowanego obszaru kulturowego. Przestrzenie rzek, dorzeczy i międzyrzeczy, będące specyficznymi rodzajami przestrzeni kulturowych, są wskaźnikami identyfikacji danych społeczności z ich terytoriami. Najsilniejsze związki człowieka z zajmowanym obszarem powstają zazwyczaj poprzez określoną pracę i gospodarkę, rozwijaną w kontakcie z ziemią oraz wodą: górnictwo,

---

²⁶ R. Mazurowski, *Niektóre zagadnienia osadnicze rejonu Jeziora Pakoskiego w świetle wnioskowania statystycznego*, „Sprawozdania Archeologiczne” T. 25: 1973, s. 193–203.

²⁷ E. Dąbrowska, *Wielkie grody dorzecza górnej Wisły. Ze studiów nad rozwojem organizacji terytorialno-plemiennej w VII–X wieku*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1973.

²⁸ Z. Hilczerówna, *Dorzecze górnej i środkowej Obry od VI do połowy XI wieku*, Wrocław – Warszawa – Kraków 1967.

²⁹ S. Nosek, *Materiały do badań nad historią starożytną i wczesnośredniowieczną międzyrzecza Wisły i Bugu*, Lublin 1957.

³⁰ A. Zoll-Adamikowa, *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska szkieletowe Małopolski*, Wrocław 1966.

³¹ W. Hensel, *Wstęp do studiów nad osadnictwem Wielkopolski wczesnohistorycznej*, Poznań 1948.

³² A. Gupieniec, T. i R. Kiersnowscy, *Wczesnośredniowieczne skarby srebrne z Polski Środkowej, Mazowsza i Podlasia. Materiały*, Wrocław – Warszawa – Kraków 1965.

³³ J. Kaźmierczyk, K. Macewicz, S. Wuszkán, *Studia i materiały do osadnictwa Opolszczyzny wczesnośredniowiecznej*, Opole 1977.

³⁴ T. i R. Kiersnowscy, *Wczesnośredniowieczne skarby srebrne z Pomorza. Materiały*, Warszawa – Wrocław 1959.

rolnictwo, leśnictwo, rybołówstwo i inne zajęcia. Region kulturowy rzeki jest wynikiem funkcjonalnych interakcji pomiędzy rzeką a lądem. W efekcie w dorzeczach mogą występować specyficzne czynniki tożsamości związane ze swoistymi formacjami kultury organizacji i użytkowania przestrzeni, takie jak: właściwości struktury terytorialnej, właściwości strukturalne i funkcjonalne sieci komunikacyjnych, właściwości strukturalno-funkcjonalne jednostek osadniczych, interakcje kulturowe ląd – rzeka, funkcjonowanie autonomicznych subregionów³⁵.

Interdyscyplinarne studia nad dorzeczeniami mogą odgrywać istotną rolę w ramach szerszych prac analizujących relacje człowiek – środowisko. Według Stanisława Kurnatowskiego, „badania te nad wspólnymi, realnie wyodrębnionymi całościami, obserwowanymi jednocześnie w rozmaitych aspektach, prowadzą do uchwycenia większej liczby elementów i relacji. Pozwalają łatwiej zrozumieć ich konkretne funkcje. W konsekwencji umożliwiają osiągnięcie spójnych ustaleń, budowanych na gruncie analiz terenowych, użytecznych do oceny i prognozowania działań człowieka w środowisku. Pomyślna realizacja tych koncepcji zależy od trzech zasadniczych warunków. Pierwszym z nich jest zrealizowanie możliwie pełnego, całościowego zakresu obserwacji zlewni rzeki w aspekcie rzeczowym. Mają one objąć zjawiska kształtowane przez czynniki przyrodnicze i społeczno-kulturowe. Uwzględniamy działania dwu jakościowo odmiennych układów, które powiązane są tak wieloma relacjami, że w postępowaniu badawczym musimy je rozpatrywać łącznie. Analiza ciągu przemian tych zjawisk, o ile ma być efektywna, powinna korzystać z różnych aspektów rzeczowych obserwacji, ujętych w rozmaitych skalach przestrzennych i czasowych. Ułatwi to określenie różnych podsystemów, odpowiadających poszczególnym poziomom organizacji poznawanych całości (dorzecze – odcinek rzeki – stanowisko archeologiczne). Drugi warunek dotyczy objęcia badaniami przemian w długiej perspektywie czasowej. Jest on niezbędny, gdyż mamy do czynienia z całościami kształtującymi się przez setki i tysiące lat, gdzie kumulacja skutków pewnych działań człowieka ujawnić się może w pełni po dłuższym czasie. Trzecim istotnym warunkiem powodzenia omawianych badań jest wytyczenie sposobów przestrzegania ekorozwoju na obszarze dorzecza. Na pod-

---

³⁵ W. Drobek, *Przestrzeń kulturowa rzeki*, „Rzeki” T. 5: 1996, s. 221–233.

stawie poznania dotychczasowych przemian przyrodniczo-kulturowych oraz analizy obecnego stanu zasobów archeologicznych powinny zostać wyznaczone sposoby postępowania z dziedzictwem dorzecza, jak najbardziej zharmonizowane z funkcjonowaniem tegoż środowiska³⁶. Książka Piotra Piętkowskiego sygnalizuje wartość badań nad dziejami Pomorza w kontekście gospodarczej, społecznej i politycznej roli rzek. Inspirując się zawartymi w niej analizami, musimy pamiętać, że rzeki są bazowymi pojęciami geograficznymi i dopiero po włączeniu do narracji historycznej uzyskują one związek z działalnością człowieka, stając się elementami przestrzenno-historycznymi.

---

³⁶ S. Kurnatowski, *Interdyscyplinarność w badaniach przestrzeni dorzecza*, „Rzeki” T. 4: 1994, s. 48.